

ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ГЕНДЕРНОМУ ВИМІРІ

Розглянуто феномен гендерної ідентичності як багатокомпонентного утворення в структурі соціальної та особистісної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність, гендерна ідентичність.

Постановка проблеми. Минулося, коли гендерний вимір сприймався як наукова екзотика. Методологічною основою численних психологічних досліджень наразі стає гендерний підхід (Т. Бендас, Ш. Берн, Е. Здравомислова, І. Кльоцина, І. Кон, В. Лабунська, Л. Ожигова, Л. Попова, Е. Ярська-Смірнова), а гендерний фактор визнається стрижневим у оцінці психології суспільного життя (Т. Говорун). Водночас проблема ідентичності як «найвеличніше і єдине питання, яке може бути порушене про людське існування» (Х. Гантрип), залишається нагальною й дотепер. Тим паче, що вона пов'язана з розглядом питань про пристосування індивідів до суспільства (К. Вудворд). Окрім того, дослідники стурбовані кризою гендерної ідентичності як втратою власної ідентичності, відчуттям відсутності послідовності у своєму житті (М. Кордуелл). Репрезентовані носіями чоловічої і жіночої моделі маскуліної і фемініної поведінки виявляються значною мірою такими, що не відповідають поширеним у суспільній свідомості нормативним зразкам справжньої мужності або жіночності [1]. І хоча більше наголошується на так званій «кризі маскуліності», що вважається кризою гендерного порядку [2], не меншої уваги, як уявляється, заслуговують і прояви кризи гендерної ідентичності у жінок. Загалом відзначено дві площини вияву кризи гендерної ідентичності: криза образів і норм маскуліності і фемініності, пов'язана і з «розмиванням», і зі стереотипізацією цих норм, а також – криза ідентичності як внутрішній конфлікт, що супроводжується втратою відчуття цілісності себе як чоловіка або жінки. Зауважується, що зазначена криза унеможливає досягнення внутрішньої узгодженості, самоактуалізації і зовнішнього підтвердження гендерної ідентичності, та охоплює розузгодження не лише внутрішніх компонентів гендерної ідентичності (гендерних уявлень, гендерної самооцінки, гендерних планів, способів і структур поведінки), а й відсутність узгодження внутрішніх складових гендерної ідентичності із зовнішніми просторами (гендерні стереотипи, еталони, гендерна тілесність, гендерні ролі (Л. Ожигова).

Виклад основних положень. Феномен ідентичності традиційно пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, адже саме в його роботах ця категорія набула самостійного наукового статусу (А. Баклушинський, Е. Белінська), хоча витoki наукових уявлень про ідентичність віднайдено в роботах З. Фрейда, у висновках У. Джемса, ідеях К. Ясперса.

Учені зважають на множинність понять, що відображають тематику ідентичності («самість», «Я-система», «діюче Я», «Я», «самоідентичність» «егоїдентичність», «селфідентичність» тощо). Окрім того, поняття ідентичності розглядається як синонім «Я-концепції» (Р. Бернс). Також уведено поняття «Я-ідентичності», яке охоплює кілька аспектів: 1) усвідомлення часової тривалості, за якого Я охоплює минуле, яке належить йому, й прагне у майбутнє, здійснюючи значущі вибори серед усіх можливих шляхів розвитку особистості; 2) визначення ідентичності у термінах тотожності собі; 3) відповідність Я-ідентичності функціональній єдності, тобто елементам, завдяки яким індивід впізнає і відрізняє себе від інших (М. Кле).

Водночас зауважується, що множинність смислів поняття ідентичності обумовлюється множинністю теоретичних парадигм його інтерпретацій (А. Мікляєва, П. Румянцева). На підставі аналізу сучасних зарубіжних концепцій ідентичності вітчизняними дослідниками відзначено кілька тенденцій інтерпретації феномена ідентичності: 1) визнання структурної будови ідентичності та існування її в плані суб'єктивного часу; 2) виділення двох аспектів ідентичності – особистісного і соціального – серед яких останній є первинним, оскільки онтогенетично особистісна ідентичність формується на основі вироблених у процесі соціальної категоризації понять; 3) визнання ідентичності динамічною структурою, яка нелінійно й нерівномірно розвивається впродовж життя людини; 4) розгляд ідентичності на поведінковому рівні як процесу вирішення життєво значущих проблем [3]. Відзначено також семантичну подвійність категорії «ідентичність», у якій стійкість накладається на мінливість у часі, а тотожність самому собі – на іншість, що є свідченням діалектичності її природи, яка виявляється у різноманітності зв'язків між постійністю і мінливістю ідентичності (П. Рікер).

Ідентичність визнається суттєвим, постійним Я, внутрішнім, суб'єктивним поняттям про себе як про індивідуума (А. Чекаліна), станом самоотождотчення. Ця категорія відрізняється від поняття ідентифікації як сукупності процесів і механізмів, які призводять до досягнення стану ідентичності (М. Заковоротна). Відзначається, що співвідношення ідентичності та ідентифікації може бути схарактеризоване таким чином, що розвиток ідентичності полягає у синтезі ідентифікацій. При цьому ідентифікації з малими та великими соціальними спі-

льнотами відбуваються пізніше, ніж ідентифікації з окремими людьми, й також інтегруються у систему ідентичності [4].

Як синоніма терміна «ідентичність» застосовується поняття «самоідентичність», що розглядається як тотожність Я у часі та просторі, яке стійко переживається та передбачає автентичність самосприймання, високий рівень інтеграції часткових динамічних і суперечливих образів Я в єдину систему, завдяки чому оформлюється і зберігається стійке, узагальнене і цілісне індивідуально особистісне самовизначення, що підтримується і поділяється спільністю значущих інших. Згідно з виконуваними у життєдіяльності особистості функціями виділяють, поряд з іншими її видами (етнічна, морально ціннісна, професійна, вікова), й гендерну ідентичність, яка розуміється як частковий випадок особистісної самоідентичності (Є. Соколова, Н. Бурлакова, Ф. Леонтіу).

Значається, що поняття гендерної ідентичності у загальному вигляді пов'язане із гендером, уявленнями людини про свою статеворольову поведінку, що відображається на різних виявах життєдіяльності [5]. Саме у терміні «гендер» фіксується соціальна природа чоловічого і жіночого (Ш. Берн). У контексті гендера визначається сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, які характеризують статус чоловіка і жінки у певному суспільстві (І. Кон), описуються нормативні психологічні якості, поведінка тощо. Водночас визначення гендеру як соціальної статі все ж не вважається стійким та обговорюється точка зору стосовно створення гендеру чоловіками і жінками – компетентними членами суспільства, що передбачає комплекс соціально контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи (А. Чекаліна). У багатовимірній моделі ідентичності (E.S. Abes, S.R. Jones) гендер є одним із її вимірів (окрім раси, сексуальної орієнтації, релігійних переконань, приналежності до певної культури і соціального класу) [6].

Виділено три напрями розуміння гендеру: 1) як соціальної конструкції; 2) як стратифікаційної категорії; 3) як культурної метафори (О. Вороніна). Визначено три його виміри: біологічний (стать), психологічний (маскулінність-фемінінність) і соціальний (гендерні ролі) [7]. А, окрім відомих моделей гендера, – біполярної, маскуліної, андрогінної, багатфакторної – обґрунтовано й багатовимірну його модель (С. Іванченко). Відомо, що розуміння гендеру як біполярного конструкту було переглянуте С. Бем й трансформоване в уявлення про можливість поєднання у чоловічій та жіночій поведінці маскуліних і фемінінних характеристик [8]. З'явився висновок про гармонійність андрогінної особистості, більш широкий репертуар її статорольової поведінки й найбільшу пристосованість до життя. Водночас з'ясувалося,

що незалежно від статі рівень адаптації особистості позитивно пов'язаний з виявом маскулітних рис і саме вираженість маскулітності (а не андрогінність), є значущою для соціальної адаптації (С. Єніколов, Н. Дворянчиков). Багатофакторна модель гендерної ідентичності (Дж. Спенс) розглядає вбудовування у цілісну особистісну ідентичність множинних уявлень про свою стать.

Відповідно до мультиполярної моделі в межах однієї й тієї ж статі можуть бути представлені різні варіанти гендерної ідентичності. При цьому кожний такий варіант становить «поєднання різних властивостей і якостей, якими особистість сама характеризує свою гендерну ідентичність через гендерні уявлення про себе, гендерну самооцінку, гендерні плани, способи і структури поведінки» (С. Іванченко), що дає змогу виділяти андрогінний жіночий, андрогінний чоловічий, маскулітний жіночий, маскулітний чоловічий, фемінітний жіночий, фемінітний чоловічий типи гендерної ідентичності.

З огляду на чотири рівні структури гендера (стать, сексуальність, гендерна ідентичність, гендерна роль) й виокремлення на кожному рівні відповідних його варіантів (на рівні біологічної статі – чоловік і жінка; психобіологічному рівні – гетеросексуальний, гомосексуальний, бісексуальний, асексуальний варіанти; на соціальному рівні – одружений (-а), неодружений (-а), розлучений (-а), удовець (удова)) – було встановлено, що у результаті комбінацій цих компонентів теоретично може бути визначено 128 варіантів гендера [7]. Така його багатомірність і варіативність не лише підкреслює обумовленість динамічних характеристик гендерної ідентичності складною взаємодією біологічного і соціокультурного впливу з ціннісними орієнтаціями, життєвими смислами особистості, прагненням її до внутрішньої узгодженості, самоактуалізації (Е. Звягинцева), а й слугує, на нашу думку, аргументом на користь поєднання номотетичного та ідеографічного підходів за дослідження гендерної проблематики.

Показано, що передумовами формування гендерної ідентичності виступають індивідні та психофізіологічні особливості розвитку [9], а біологічні характеристики доповнюються психологічною статтю (А. Варга, І. Кон, Т. Юферева), яка ґрунтується на статевій самосвідомості, ціннісних орієнтаціях, статевої ролі, що реалізується у спілкуванні та діяльності (В. Абраменкова).

Усебічність аналізу дозволила визнати гендерну ідентичність не лише *однією із гендерних характеристик* особистості (поряд з гендерною роллю, гендерними настановленнями, гендерними стереотипами, маскулітністю/фемінітністю), *одним із рівнів багатокомпонентної структури гендеру* (у багатомірній моделі гендеру вона характери-

зує психологічний рівень його функціонування), а й, з іншого боку, – *інтегративним комплексом властивостей і якостей*, що ґрунтується на поєднанні результатів соціальних і біологічних впливів, та має системний характер й узгоджується з образами Я, які є особистісно прийнятними (С. Іванченко); складним і багаторівневим утворенням (А. Чекаліна); багатокомпонентним утворенням (Т. Дороніна).

Основні *компоненти* гендерної ідентичності визначають по-різному, відносячи до них когнітивний, афективний, конативний компоненти (І. Кльоцина); біологічну стать і маскуліність/фемініність/андроґінність як психологічні характеристики особистості (Л. Веліканова, О. Вороніна, Д. Воронцов, С. Здравомислова, В. Знаков, Л. Ожигова, Н. Пушкарьова); ієрархію життєвих цінностей, цілей, уявлень (С. Іванченко); статеву, статеворольову і сексуальну ідентичність; різноманітні гендерні характеристики (базова статеві ідентичність, психологічні характеристики маскуліності та фемініності, гендерні стереотипи, гендерні уявлення, сексуальні уподобання, сексуальна орієнтація, особливості соціального досвіду та виховання, пов'язані з опануванням соціальних ролей (Т. Дороніна).

Зокрема, коментуючи структуру гендерної ідентичності, І. Кльоцина вказує на те, що когнітивний, або пізнавальний, компонент гендерної ідентичності – це усвідомлення приналежності до певної статі і опис себе із застосуванням категорій мужності-жіночності; афективний, або оціночний компонент – це оцінка психологічних рис і особливостей рольової поведінки на основі їх співвіднесення з еталонними моделями маскуліності-фемініності; конативний (поведінковий) компонент – самопрезентація як представника гендерної групи, способи розв'язання криз ідентичності на основі виборів варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

Відповідно до іншої моделі, гендерна ідентичність може бути представлена п'ятьма компонентами: знання своєї гендерної приналежності; гендерна типовість (ступінь подібності до представників своєї статі); задоволеність своєю гендерною приналежністю; тиск, що відчувається з боку ровесників, батьків і власної особистості в бік відповідності гендерним нормам; внутрішньогрупова упередженість як уявлення про перевагу своєї статі над іншою [5]. Уявляється, що, попри певну специфіку, зазначена модель у цілому відповідає попередній.

Водночас у іншій площині вибудовується структура гендерної ідентичності, складовими якої називають статеву, статеворольову і сексуальну ідентичність. Статева ідентичність охоплює усі якості індивідуальних поєднань чоловічих і жіночих рис, обумовлених біологічними, психологічними, соціальними і культурними факторами (Р. Столлер). У

результаті накладання ефектів ідентифікацій з об'єктом своєї та протилежної статі у процесі первинної соціалізації дитини остаточною ставею ідентичність – це поєднання чоловічих і жіночих рис (С. Іванченко). Можна погодитися з тим, що термін «статева ідентичність» застосовується тими ученими, які визнають переважно біологічну детермінацію маскулітності-фемінітності, а термін «гендерна ідентичність» – дослідниками, які вважають її соціальним конструктом (Н. Радіна).

Таке розмежування, напевне, дозволяє співвіднести статевою ідентичність з так званою «приписаною ідентичністю» [4], яка не обирається індивідом, оскільки приписується його народженням, визначається біологічно. Натомість гендерна ідентичність, очевидно, передбачає наявність вибору у суб'єкта ідентифікації, що не виключає значущу роль категоризації його іншими.

Для усвідомлення гендерного виміру ідентичності особистості уявляється важливим вказати не лише не те, що гендерна ідентичність є одним із двадцяти п'яти визначених типів ідентичності, а й відзначити розгляд ученими «індивідуального» та «соціального» рівнів ідентичності, соціальної і особистісної, або персональної, ідентичності (Х. Теджфел; Дж. Тернер; В. Агеєв; П. Гнатенко, В. Павленко; А. Мікляєва; П. Румянцева; В. Ядов та інші). Зауважується, що традиційне визначення особистісної ідентичності як набору характеристик, які відрізняють одну людину від інших, а соціальної ідентичності – як результату усвідомлення своєї групової приналежності з прийняттям типових для цієї групи рис, з необхідністю призводить до протиставлення цих аспектів в ідентичності [4].

Їх співвідношення дотепер дискусійне, хоча на зміну уявленням про ці аспекти як про протиставлені полюси соціально-поведінкового континуму (Х. Теджфел), протилежні рівні когнітивної категоризації людини (Дж. Тернер), самостійні категорії (І. Гоффман) приходять так звана модель «одного кошика» (Д. Трафімов, Х. Траядис, С. Гото), концепція балансу ідентичності (Ю. Хамберс), розгляд ідентичності як динамічної системи, у зв'язку з чим особистісна і соціальна ідентичність виступають як різні точки у процесі розвитку ідентичності (Г. Брейкуелл), висновок про взаємодоповнення соціальної і особистісної ідентичності як елементів ідентичності (С. Московичи). Визнається первинність соціальної ідентичності стосовно особистісної, яка виступає продуктом першої (Г. Брейкуелл).

Отже, обґрунтовується і несумісність соціальної і особистісної ідентичності, обов'язковість конфлікту між ними, і близькість цих понять, «коваріаційна модель» їх співвідношення, процес їх постійної взаємодії. Попри нерозв'язаність проблеми співвідношення соціальної

і особистісної ідентичності, переважальним наразі є висновок про їх постійну взаємодію і взаємодоповнення [5].

Попри те, що категорія *гендерної ідентичності* вважається порівняно новою, в сучасних дослідженнях представлено достатню кількість різноманітних її визначень. За визнанням учених, практично в усі дефініції закладена конфігурація елементів ідентичності концепції Е. Еріксона, відповідно до якої розвиток ідентичності є взаємодією біологічних, соціальних та еґо-процесів.

На нашу думку, варіативність визначень змісту поняття гендерної ідентичності також може бути зумовлена й вирішенням обговорюваного вище питання співвідношення особистісної та соціальної ідентичності.

У низці визначень гендерна ідентичність виступає як один із центральних компонентів *соціальної* ідентичності (К. Тернер, К. Браун); трактується як одна з її підструктур (Х. Теджфел, Дж. Тернер) поряд із етнічною, професійною, громадською та іншими структурами; визнається змістовим компонентом соціальної ідентичності, в якому виражене сприйняття людиною своєї приналежності до статі (Н. Іванова, О. Кулаєва); називається базовою структурою соціальної ідентичності (П. Румянцева, Н. Радіна); визначається як приналежність до певної групи на основі статевої ознаки (Н. Радіна, Є. Терешенкова); вважається соціально-психологічним феноменом, продуктом і процесом конструювання суб'єктом себе і соціальної реальності через конструкти маскуліності і фемінінності (Є. Здравомислова, А. Темкіна).

Водночас науковці визнають гендерну ідентичність частковим випадком особистісної самоідентичності (Е. Соколова, Н. Бурлакова, Ф. Леонтіу); однією зі структур самосвідомості (С. Іванченко), її аспектом, що описує переживання людиною себе як представниці певної статі; процесом усвідомлення і прийняття визначень мужності і жіночності, існуючих у межах певної культури (І. Кльоцина); ототожненням себе з певною статтю, ставленням до себе як до представника певної статі, освоєння відповідних їй форм поведінки й формування особистісних характеристик (Т. Бендас); елементом еґо-ідентичності (С. Іванченко); усвідомленням особистістю свого зв'язку з культурними визначеннями мужності і жіночності (О. Вороніна); однією із базових характеристик особистості, що формується в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих і жіночих рис, у процесі взаємодії Я та інших, у ході соціалізації (Н. Гафізова); ступенем усвідомлення або визнання індивідом факту прийняття певних гендерних ролей (Д. Мацумото); усвідомленням своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі (І. Кон).

Відомо, що відповідно до соціально-конструктивістського підходу не тільки суспільство конструює гендерні характеристики особистості, а й сама особистість активно формує власну гендерну ідентич-

ність. Ось чому переконливим уявляється зауваження Л. Ожигової про те, що гендерна ідентичність, яка формується як задана соціумом, переживається індивідом як особистісна, що дає змогу, говорячи про ідентичність, мовити про ідентичність особистості. За Р. Столлером, навіть саме визначення мужності або жіночності є особистісним. Характер гендерної ідентичності як часткового варіанту особистісної ідентичності на думку авторів залежить від особливостей образу «Я» індивіда (В. Барцалкіна, Р. Бернс, А. Варга, Н. Гуткіна).

Висновки. Гендерна ідентичність розглядається або як варіант особистісної ідентичності, характер якої залежить від особливостей Я-образу індивіда, або як одна із підструктур соціальної ідентичності, визначаючи позицію індивіда «у тримірному просторі, утвореному всіями «маскулінне-фемінінне», «соціальне-індивідуальне», «філогенетичне-онтогенетичне» (В. Каган). Будучи і частковим випадком особистісної самоідентичності, і центральним компонентом соціальної ідентичності, гендерна ідентичність, як уявляється, пов'язує собою «особистісний» та «соціальний» рівні ідентичності, що може слугувати на користь відомого висновку стосовно взаємозв'язку і взаємодоповнення соціальної та особистісної ідентичності особистості. Водночас структура гендерної ідентичності як багатокомпонентного утворення, її місце в системі гендерних характеристик потребують подальшого осмислення.

1. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: теория и практика / И.С. Клецина. – СПб.: Алетейя, 2004. – 363 с.

2. Кон И.С. Маскулинность в меняющемся мире / И.С. Кон // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 25–35.

3. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

4. Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К., 1999. – 466 с.

5. Иванова Н.Л. Самоопределение женщин с различными типами гендерной идентичности / Н.Л. Иванова, Е.В. Кулаева // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 105–115.

6. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: монография / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. – 312 с.

7. Іванченко С. Багатовимірна модель гендера / С. Іванченко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 157–173.

8. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему равенства полов / С. Бем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 329 с.

9. Сковрцова Е.А. Индивидуальные и психофизиологические предпосылки становления гендерной идентичности девушек и юношей 14–17 лет / Е.А. Сковрцова // Молодой ученый. – 2011. – № 7. – Т. 2. – С. 64–70.

Кубриченко Т.В. Идентичность личности в гендерном аспекте
Рассмотрен феномен гендерной идентичности как многокомпонентного образования в структуре социальной и личностной идентичности.

Ключевые слова: *идентичность, социальная идентичность, личностная идентичность, гендерная идентичность.*

Kubrychenko T.V. The identity of the individual in terms of gender
Gender identity phenomenon as multicomponent formation in social and personality identity structure has been taken into consideration.

Key words: *identity, social identity, personality identity, gender identity.*

159.923: 343.95

О.Б. Кузьо

РОЗУМІННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХОДИНАМІКИ АНТИСОЦІАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто особливості психодинаміки антисоціальної особистості; розкрито основні механізми її формування та функціонування через порушення прив'язаності і дефектне Супер-Его. Подано схему взаємодії тілесних і когнітивних компонентів у міжособистісних стосунках антисоціальної особистості. Здійснено спроби розрізнення розуміння антисоціальної особистості у кримінології та психології.

Ключові слова: *антисоціальна особистість, психопатична особистість, психодинаміка, маніпуляція, всемогутність, дефектне Супер-Его, прив'язаність.*

Постановка проблеми. Психологічні аспекти діяльності держави і громадського суспільства у контексті боротьби зі злочинністю як соціально-психологічним явищем охоплюються розуміння антисоціальної особистості, оскільки власне вона є первинним, суб'єктивним фундаментом для злочинних дій. Однак, профілактика та виправні заходи зміни «негативної ситуації» базуються в основному на зовнішніх щодо особистості універсальних аксіомах «тюремного життя», які карають, але не дають перспективу позитивної динаміки. Такі умови не змінюють ситуацію глобально, а лише локально відтермінують її з подальшими рецидивами потрапляння в місця позбавлення волі, оскільки не сприяють розумінню того, як жити в соціальному світі більш адаптивно. Підкріплений досвід дезадаптації щодо навколишнього світу проковує несвідоме бажання потрапити туди, де звичне середовище, яке підтримує ідентичність і дає розуміння того, «Ким Я є».